

Загадкова смерть Фрідріха Гегеля

Створюючи свою доленосну книгу "Феноменологія Духу" (1806 р.), 36 річний німецький філософ *Гегель* (1770-1831) і гадки не мав, що насправді створював глобальну філософську систему, яка охопила природу, людину і навколишній світ, яка завоює весь мислячий світ, і яка фактично буде присвячена його життю і його передчасній смерті. Прийнято вважати, що якраз із "Феноменології Духу" (вийшла у січні 1807 року) розпочався "справжній" філософ Гегель, з його грандіозною філософською системою і різними законами. "Феноменологія" дала можливість вченому створити тритомні "Енциклопедію філософських наук", "Науку логіки", "Естетику", "Історію філософії" і безліч інших праць з історії релігії, права, антропології, онтології, філософії духу. І все ж "Феноменологія Духу" залишається самостійною працею філософа, яка наче окремо стоїть стосовно гегелівського філософського надбання. За усі наступні роки Гегель не зробив жодних виправлень до своєї книги, тому що вважав її самостійною. Як не дивно для нас, але "Феноменологію Духу" у ХХ столітті вважали найкращою інтелектуальною книгою, створеною людством. Над розгадкою проблем гегелівської праці сушили голови такі зарубіжні мислителі як *Д. Лукач*, *Хайдеггер*, *Маркузе*, *Адорно*, *Хабермас*, *Ж. Іпполіт*, *Кожев*, *Гадамер*, *Лабар'єр*, *Р. Норман*, *Дерріда* та інші. Тому ми допускаємо, що "Феноменологія Духу" є не тільки "справжній" виток і таємниця гегелівської філософії", згідно з *К.Марксом*, але й квінтесенція всієї гегелівської системи.

Коли 13 жовтня 1806 року наполеонівські піхотинці захопили будинок, в якому проживав філософ, і

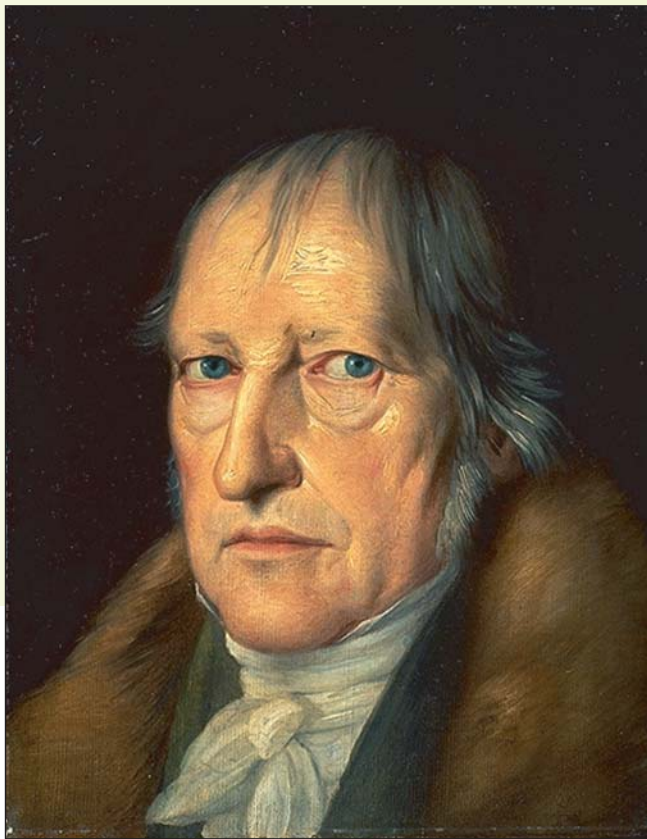
створили в ньому "бедлам", то від переляку Гегель покинув його і втік світ за очі, щоб залишитися живим. Єдине, що вдалося філософу врятувати, був рукопис щойно закінченої книги "Феноменологія Духу", аркуші якої він розіпхав по кишенях і за пазуху. Гегель на певний час залишився бездомним, але світова наука і духовна культура від цього піднялися на цілу голову вгору. Так зусиллями Гегеля стержень його філософської системи, з якої створено чимало філософських шкіл і легіон філософів, був врятований. Дивовижно, але у військовий час, коли *Наполеон* переможним маршем завойовував Німеччину, книга Гегеля "Феноменологія Духу" вийшла у світ і на цілі століття заволоділа кращими головами людства.

Зрозуміло, що в Україні, а найперше у Росії більша частина інтелектуальної еліти швидко перетворилася у гегельянців: книгу читали ночами, при свічках, з олівцями в руках, перекладали кожне слово, речення, абзац і параграф, щоб обговорити його з друзями і дати всьому цьому своє тлумачення. Українські філософи *Петро Лодій* (1764-1829), професор Львівської греко-католицької семінарії, *Василь Довгович* (1783-1849), священик з Прикарпаття, *Андрій Дудрович* (1782-1843), професор Харківського університету, *Григорій Скворцов* (1795-1863), професор Київської Духовної Академії не тільки знайомилися з працею Гегеля, вони писали статті про неї. Особливо захопилися Гегелівською філософією *Орест Новицький* (1806-1884), професор Київського університету, *Йосип Міхневич* (1809-1885), професор Одеського Рішельєвського ліцею, *Сільвестр Гогоцький* (1813-1889), професор Київської Академії. Названі

вчені поширювали ідеї Гегеля серед своїх вихованців, писали статті та книги, читали лекції як студентам, так і громадськості.

У Росії Гегелівська праця заволоділа душами *Бєлінського*, *Герцена*, *Бакуніна*, *Хом'якова*, братами *Кириєвськими* й *Аксаковими*. У книзі "Былое и думы" *Герцена* ми читаємо, з яким ентузіазмом були сприйнята ця книга, як її читали і обговорювали у різних гуртках, як проводили над нею безсонні ночі, розбираючи найскладніші гегелівські філософські категорії. Саме слово "феноменологія" зачаровувало молодих вчених. І хоча воно перекладалося як "вчення про явища людської свідомості", проте для "гегельянців" воно значило набагато більше. Для них це було не тільки вчення про природу, людину і про своє місце в ньому, скоріше це було вчення про таємниці всього світу і таємницю людської душі і самої смерті.

Справді, *Гегель* писав про те, що ніщо не стоїть на місці, все розвивається, включаючи світ людських почуттів, думок, потреб і інтересів. Гегель підводив підсумки минулому, давав оцінку сучасному і прогнозував майбутнє. З двома першими проблемами він справлявся легко, знань вистачало, а ось із прогнозами на майбутнє вийшло трохи складніше. У майбутньому філософ бачив гармонійне царство розуму, в якому буде панувати його, гегелівська філософія, бо лише вона є втіленням потойбічних сил і останнім словом філософської науки. Справді, сам *Гегель* досяг абсолютного знання, вершин людського і світового Духу, і після нього вченим робити було уже нічого. Книга Гегеля вийшла загадковою, цікавою і такою, що читачі її зразу не зрозуміли. А не зрозуміли ли-



Фрідріх Гегель (1770-1831).
Портрет роботи Дж. Шлезінгера, 1831 р.

ше з тієї причини, що у ній була закладена така філософська система, такий новітній заряд знань, яка належала до числа найвищих досягнень людської думки. Втілюючи у собі найвищі досягнення німецької класичної філософії, гегелівську працю за науковою значущістю можна порівняти хіба що з грандіозними системами античності — *неоплатонізмом* і *системою Аристотеля*. Гегель не відкидає, не заперечує, а розвиває й узагальнює напрацювання усіх попередніх античних і європейських мислителів, від іонійських натурфілософів до *Канта*, і цим самим підводить ризику під двома тисячами років історії філософії. Він зазіхає на абсолютність, закінченість своєї системи, на останнє слово в філософській науці і потрібно сказати, що його претензії мають під собою глибоку основу. З Гегелем можна вести дискусії, не погоджуватися з його припущеннями, узагальненнями, висновками, спірними твердженнями, але заперечувати його, не сприймати, обходити стороною — неможливо, тому що його система в цілому — узагальнювальна, повна і звернута до усіх поколінь, і усіх народів. Вона несе прогрес у суспільство, будить людську думку, примушує наш розум працювати у правильному напрямку, робить людину вільною і розумово сильною.

Немає потреби розглядати "Феноменологію Духу" в цілому, її достатньо прокоментували, висвітили, розкрили, обґрунтували різні дослідники і вчені, серед яких є чимало російських і українських імен. Усі вони говорили правду, але переважно — свою правду, бо Гегелівська "Феноменологія Духу" суперечлива, вона дає привід тлумачити її з різних позицій: правих і лівих, реалізму й ідеалізму, справжнього життя і вигаданого; вона буде хвилювати людей не одне століття і навіть тисячоліття, і знаходити в ній будуть різні вчені свою правду, бо таких "правд" у ній вдосталь.

Ми хочемо низько вклонитися перекладачу цієї книги на російську мову, нашому видатному філософу *Густаву Густавовичу Шпету* (1879-1937), киянину, українцю з польським корінням, який, перебуваючи у сибірській в'язниці, в далекому Омську, у холодній камері, на самоті, перекладав з німецької цей грандіозний шедевр. І переклав його бездоганно, незважаючи на важкі умови, в яких відбувся переклад, на відсутність необхідної літератури, на постійні утиски і приниження, на складність філософських понять і термінів, і взагалі мови Гегеля. За свою титанічну працю в неволі Густав Густавович одержав від комуністичної влади не орден, не медаль, не волю, не наукові звання, а кулю в голову. Його розстріляли 16 листопада 1937 року в Омській тюрмі на світанку, о третій годині ночі, щоб ніхто з інших смертників, таких арештантів як він, не бачив цієї страти і не чув його останніх слів. Постріл у потилицю арештанта Шпета чули лише сови і кажани. Філософа Шпета звинуватили в участі в "Антирадянській організації", яка мала повалити комуністичну владу в Радянському Союзі. А він, Шпет Г.Г., був головним ватажком цієї таємної організації і мав програму дій знищення сталінського режиму. Нам шкода цієї прекрасної людини, цього велетня філософської думки, професора Московського університету, доктора філософських наук, праці якого вивчають майже у всіх вузах європейських країн. Лише за одну свою працю — переклад найзагадковішої книги Гегеля "Феноменології Духу" російською мовою — *Густав Шпет* заслуговує на те, щоб навечно увійти в золотий фонд філософської науки як вчений, як філософ, як патріот своєї Вітчизни.

Але повернемося до "Феноменології Духу". Нас вона цікавить тим, що у ній Гегель, у свої 36 років заговорив про людину і її смерть так, як до нього ніхто не говорив: філософськи мудро, сумно і з великим трагізмом. У передмові до книги Гегель каже, що "*Людина — це Бажання визнання, яке повністю перебуває у руках Держави*", але "державу" для філософа асоціювалась у той час з наполеонівською імперією. Стверджувати, що Держава не викличе в людині нового Бажання, можна лише за умови, що Бажання визнання вичерпує усі людські можливості. Таке припущення для автора можливе лише при наявності істинного знання про людину, яке досягається в кінці Історії. Людина Гегеля — це не та людина, з якою мали справу греки і уявлення про яку залишили нам у спадщину. Вона зовсім не та, яку сталінський режим загнав у концтабори і тюрми. Це "*Людина античної традиції, природна істота, яка не має ні свободи, ні історії, ні індивідуальності. Вона походить із до-філософської іудео-християнської традиції, єдиної справжньої антропологічної традиції, яка в наш час продовжує своє існування у формі "віри" або "теології": вона несумісна з античною філософією і наукою*" ([1], с. 17). Згідно з цією традицією Людина повністю відрізняється від Природи, яка є "гріхом". Вона повинна протистояти Природі і заперечувати її в собі, створюючи новий світ — світ Історії. У цьому світі людина може змінювати себе стосовно до того, ким вона була до природного існування. Вона перестає бути представником вічного і незмінного "виду" і створює саму себе як єдину неповторну особу. Однак для іудео-християнина "духовність" або діалектичність реалізується і проявляється лише "по той бік", і Дух, в повному розумінні цього слова, є Бог — вічне і нескінченне творіння. Людина же володіє "духовністю" лише в тій мірі, в якій вона безсмертна і вічна, в силу того, що вона є Дух.

Згідно з Гегелем, "духовна", або "діалектична" істота з необхідністю тимчасова і кінцева. Християнське поняття вічного і нескінченного Духу суперечить саме собі: нескінченне буття статичне, воно природне буття, воно вічне, а буття діалектичне обмежене часом і воно смертне.

Заперечуючи вічне життя для окремої людини, Гегель стверджує, що Бог існує лише в межах природного світу, де він присутній винятково у формі теологічного дискурсу людини. Дух є Людина-у-Світі, смертна людина, що живе у світі, в якому немає Бога, і яка говорить, що вона творить, зокрема і саму себе. З позиції онтології, ізольовано взята негативність є чисте Ніщо, Кінцевість Буття, а з погляду метафізики — в ній присутня Історія, Час, Боротьба і Праця. Тому Людина, як негативність, яка діє в Бутті, є не що інше, як сама Смерть. Вона лише відкладена, вона усвідомлює саму себе і знає свою долю. Лише відчуваючи свою Кінцевість і, відповідно, свою смертність, людина виявляє справжню самосвідомість і досягає найвищого задоволення — свого єдиного справжнього бажання Визнання.

Смерть людини, пише філософ, — це смерть добровільна і свідомо, без всілякої вітальної необхідності. Таке прийняття смерті відбувається у той час, коли людина свідомо піддається ризику, причому робить це винятково з метою "визнання", з одного лише "чванства". Свою думку про людину і її смерть Гегель чіткіше висловив у Лекціях 1805-1806 років. Він повідомляє, що Людина — це є Ніч, це пусте Ніщо, яке зберігається у своїй неділимій простоті. Це багатство нескінченної множини різних уяв, образів, жоден з яких не веде прямо до духу, образів, які існують лише в цей час. Людина — це також явище Природи, чисте особисте Я. Вона поширює Ніч кругом, наповнюючи її фантастичними образами, привидами і галюцинаціями. Якраз цю Ніч можна побачити, коли заглянути людині в очі: тоді погляд її занурюється у ніч, вона стає жахливою; тоді перед нами постає Ніч світу.

Змальовуючи смерть людини метафізичними думками й образами, Гегель навіть не міг уявити, що мине не так багато часу, всього 25 років, як ця жахлива смерть загляне у його власні очі і побачить у них "ніч світу". 27 серпня 1831 року Гегель вирішив відсвяткувати свій черговий день народження. Оскільки у Берліні розпочалася епідемія холери і була загроза захворіти, то сім'я Гегеля перебралася за місто, в невеличкий Крейцберг. У цьому містечку, в ресторані "Тіволі" вирішено було відмітити цю приємну подію. На банкет прийшло лише декілька людей, тому що усі друзі, колеги по роботі роз'їхалися: тікали подалі від Берліна і від холери. Але не встигли випити по бокалу шампанського, як несподівано налетіла буря: вдарив сильний грім і поспався гус-

тий дощ. Вимкнули світло. Компанія припинила, настрої у всіх був кепський. Хтось із гостей навіть сказав, що це все не на добро. Іменинник був збентеженим, але цій події не надав великого значення. У свій 61-й рік Гегель був бадьорим, рухливим, не засиджувався на одному місці, скрізь встигав, читав лекції, писав статті, вів активне громадське життя. Навіть готував до другого видання "Науку логіки", яку доповнив і багато дечого переробив. Написав до книги нову передмову, під якою поставив дату: 7 листопада 1831 року. Через декілька днів професор повернувся у Берлін; він знову на лекціях в Університеті, знову з друзями. Холера потихеньку почала згасати, відновилися заняття, запрацювали організації та державні установи. Життя ввійшло у свою колію. На зимовий семестр Гегель оголосив два курси — філософію права й історію філософії. Прийшовши на факультет, Гегель побачив оголошення, написане професором Гансом про те, що Гегель має читати "Історію загального права". В оголошенні Гегель знайшов принизливе для себе звертання Ганса до студентів, щоб вони "відвідували лекції професора Гегеля". Таке оголошення, по-суті, було принизливим для знаменитого філософа, воно робило йому виклик, підривало його авторитет як вченого, як філософа, у якого за плечима майже сорок років важкої праці та ціла низка наукових книг.

Гегель уже декілька років не читав філософію права, цей курс, за домовленістю, він повністю передав своєму колезі Гансу. Але у Міністерстві освіти Гансом були незадоволені: своїми лекціями він робив студентів республіканцями, атеїстами, людьми невірними і вороже налаштованими до уряду. Ганс сів розбрат і недовіру до чинної влади. Міністерство твердо відстоювало свою позицію: лекцію з права має читати професор Гегель. Та дива не сталося. До Гегеля прийшло лише декілька студентів, які неухважно його слухали: більшість пішла в аудиторію Ганса. Професор Ганс, знаючи, чим може обернутися для нього така справа, знову повисив оголошення, в якому настирливо пропонував студентам ходити на лекції Гегеля. І тут нерви Гегеля здали. Він пише записку своєму колезі, яка складається з одного речення, але це речення розтягнулося на цілу друковану сторінку. Гегель обурений принизливим ставленням до нього професора Ганса, виставленням його перед студентами "у незручному становищі" і рекомендує колезі більше таких оголошень не робити. Під лис-

том стоїть дата: "Берлін, 12 листопада, 1831". Вранці у неділю, 13 листопада, як пише автор книги "Гегель" *Кунно Фішер*, Гегель відчув себе погано. З'явився біль у шлунку, почалася блювота. Запрошений на обід гостей, попросили розійтися. негайно викликали лікаря. Гегель лежав у напівсвідомості. Після огляду хворого ескулап не знайшов нічого небезпечного: таке траплялося з професором і раніше. Порекомендував поставити гірчичники, "п'явки на нижню частину тіла" і дотримуватися спокою. Також побажав міцного сну, з тим і розійшлися. Уночі Гегелю стало вкрай погано, він не міг заснути, часто стогнав, руками хапав повітря. Дружина весь час була поруч. Вона накривала його, коли хворий скидав ковдру. Гегель просив дружину залишити його на самоті, а самій трохи відпочити. Біль у шлунку не був гострим, але таким, що не давав спокійно лежати. У понеділок, 14 листопада, Гегель спробував встати. Дружина з сином провели його в їдальню, але професор був такий кволий, що ледь не впав на підлогу. Дружина принесла перини, а хворий скаржився на слабкість. Нудота і біль минули і Гегель промовив: "Боже, хоча б одну годину спокою сьогодні вночі". Він навіть не дозволив дружині перевірити пульс, сказав: "Не потрібні".

Лікаря викликали зранку; він знову прописав гірчичники на "нижню частину тіла", побажав спокою і здоров'я, і з похмурих обличчям залишив хворого. При сечовиділенні були сильні болі і Гегель розплакався, проте біль минув, і він заспокоївся; але лежав увесь спітнілий, хоча у свідомості, не уявляючи небезпеки. "Прийшов інший лікар, Хорн, — згадує дружина, — він теж "прописав гірчичники на все тіло, а зверху фланель, змочену у відварі ромашки". Така процедура начебто не спричинила йому шкоди. Проте "о третій годині ночі почалися судоми в грудях, потім він наче заснув. Раптом ліва частина обличчя похолола, руки задубіли і посиніли. Ми стояли на колінах біля його ліжка і прислухалися до його дихання". Так напише дружина філософа своїй рідній сестрі ([5], с. 258). Гегель помер чверть на шосту ранку 14 листопада 1831 року. Крім членів сім'ї, біля смертного одра філософа стояв його давній товариш *Йоганес Шульце*, який нічого не розумів, чому так швидко помер його дорогий товариш. Висновок лікарів був таким: "холера в найінтенсивнішій формі". Рідні філософа такому висновку не повірили: від холери так швидко і таким чином не помирають. Таку думку не поділяли і друзі, котрі

після смерті прибули в будинок Гегеля. Навіть ховали небіжчика зовсім не так, як ховають при епідемії холери (негайно, а закопують на окремому кладовищі). Цього зовсім не було. Урочистий похорон відбувся 16 листопада. В актовому залі університету, де стояла домовина покійника, ректор *Мархайнаке* виголосив промову. Вчені, студенти, чиновники і різний люд мовчки проводжали філософа на центральне кладовище, розташоване біля Оранієнбурзьких воріт Берліна. Було багато людей, багато вінків і багато промовців. Поховали Гегеля біля його давнього приятеля, старшого за віком *Йоганна Готтліба Фіхте* (1762–1814), видатного німецького філософа, автора знаменитих книг про "Науковчення" і "Систему моралі".

Після смерті Гегеля чимало відомих людей поставили під сумнів причину смерті філософа. Панувала думка, що його отруїли й отруїли колеги з філософського факультету. Тінь падала на професора Ганса, молодого конкурента Гегеля, його учня, аспіранта і доктора філософії, якого Гегель вивів "у люди". *Кун Фішер* у своїй "Історії нової філософії" пише, що кар'єрист Ганс проявив "той недолік, який зі слів Шопенгауера, становить головну рису єврейського характеру" ([7], с.150). Якраз він допоміг своєму вчителю передчасно лягти в домовину. Оскільки жодних експертиз не проводили, щоб довести, що це неправда, або, навпаки, що це правда, то кримінальну справу щодо смерті філософа і не відкривали, і не закривали: все залишилося, як було, і все відійшло в історію. Викликала бурю гніву лише кваліфікація лікарів, які лікували хворого професора. Їх звинувачували у неважливості, черствості, "закриванні очей на причини справжньої хвороби" і "не до кінця вжитих заходів". Навіть не вірилося, що медицина у столиці Німеччини на той час була у такому жалювливому стані. При холері ставити гірчичники і п'явки "на усі частини тіла" вважається неприпустимим.

Коли помирав Гегель, то його дружина й рідні хотіли заглянути в очі філософа, щоб побачити у них ту Ніч і ті фантастичні уявлення, про які він так загадково писав у "Феноменології духу". Але крім закритих зболених очей дорогої людини, яка випустила у Всесвіт свій неспокійний Дух, вони більше нічого не побачили. Пізніше дружина згадає, що коли зупинилося дихання її чоловіка, то несподівано привідкрилися двері і "почувся легкий шелест крил невидимої пташки"...

Повернемося до теми смерті та безсмертя, як розглядав їх філософ Ге-

гель, і чи міг він передбачити власну смерть. І що говорив професор про душу людини, адже в його ідеалістичній філософії ця тема займає центральне місце.

Смерть, як розумів її Гегель, — це перехід з одного світу в інший: з реального в нереальний, потойбічний. Він вважав, що тіло людини смертне, воно тимчасове, воно витримує різні випробування і завжди перетворюється у Ніщо; точніше — повертається до свого початку. У "Феноменології духу" він пише: *"Людина проявляє себе як істота, яка завжди усвідомлює свою смертність, часто приймає смерть добровільно і свідомо. Людина вперше проявляє себе в природному Світі; тільки підкоряючись думці про смерть і розкриваючи її у своєму дискурсі, Людина зрештою приходять до абсолютного знання або Мудрості, завершуючи таким чином Історію"*. В його розумінні смерть — це та "ірреальність, яка є негативність або "негативна-або-заперечуюча сутність". Тема докорінного розмежування між смертю людини, смертю у нашому звичному розумінні та смертю як тлінням власне природної істоти, знаходить свій розвиток у передмові "Феноменології Духу". Тут він пише наступне: *"Те, що обмежене рамками природного життя, не може саме по собі вийти за межі свого безпосереднього емпіричного існування; але воно витісняється за рамки цієї екзистенції чимось іншим, і цей факт відірваності і винесення зовні — є його смерть"*. ([1], с. 26). В інших працях Гегеля смерть він розуміє як поняття свободи і негативності. "Якщо з одного боку, свобода є Негативність і, з іншої сторони, Негативність є Ніщо і смерть — то немає свободи без смерті, і лише смертна істота може бути вільною. Можна сказати навіть, що смерть — це останній і аутентичний прояв свободи". І ще: "Коли б людина не була смертною, коли б вона не мала можливості без необхідності віддати себе смерті, то вона не змогла б уникнути жорсткого обмеження Буття". ([6], с. 147).

Чимало думок висловив Гегель і про душу людини. Він називає душу безсмертною. Після смерті тіла, пише він, душа людини відправляється в інший світ, невідомий живій людині. Філософ знає, що душа людини не зникає, вона вічна як всесвіт, вона у постійній боротьбі сама з собою і з невидимим світом. Душа людини не старіє, вона вічно молода, але вона змінюється, перетворюється і повертається до свого початку. Гегелівська "душа" — це, скоріше, його ідеалістична система, яка набуває глибокого змісту і досвіду, яка діалектично розвивається, досягає загальної повноти і світової гармонії. Душа — *"це субстанція, вона абсолютна основа будь-якого уособлення і будь-якого роз'єднання духу"*. ([2], Т. 3, с. 44). Вона — "сон духу", "пасивний сон". Вона — "суша, природна душа", Вона "як індивідуальність вступає у відношення до свого безпосереднього буття і відносно до цього буття існує абстрактно для себе — чуттєва душа". *"Вона є те саме, що і її тілесність, яка отримала в ній образ; душа в цій тілесності існує як дійсна душа"*. ([2], Т. 3, с. 50). Як бачимо, Гегель не дав душі конкретного визначення, не змалював її у християнському дусі, не наділив тими рисами, якими наділяє душу Біблія. Тому "душа" за Гегелем, це, швидше, його мрія про загальну світову гармонію, яка має панувати у потойбічному світі. Він її відправляє у захмарну далечінь, з'єднує з всесвітніми потойбічними силами, наділяє рухливістю, швидким переміщенням у просторі і самовизначенням. Якщо це так, то мрія Гегеля здійснилася. Його велична філософська система завойовує світ; студенти і науковці вивчають "Феноменологію духу", "Філософію духу", "Філософію релігії", "Історію філософії", "Естетику", "Філософію історії", "Науку логіки", "Філософію права", "Праці різних років" й інші праці філософа, що піднімають важливі питання діалектики, логіки, естетики, антропології, гносеології, історії філософії й історії "світового духу".

*Сергій Цьолух,
письменник*

Література

1. *Гегель*. Сочинения. Том 4. Система Наук. Часть первая. Феноменология Духа. Перевод Г. Шпета. Москва, ИСЭЛ, 1959.
2. *Гегель*. Энциклопедия философских наук, В 3-х томах: Т.1. Наука логики. Философское наследие. Москва, Мысль, 1974. Т.2. Философия природы. Философское наследие. Москва, Мысль, 1975. Т. 3. Философия Духа. Философское наследие. Москва, Мысль, 1977.
3. *Гегель*. Работы разных лет. В 2-х томах. Философское наследие. Москва, Мысль, 1972-1973.
4. *Гегель*. Философия религии. В 2-х томах. Философское наследие. Москва, Мысль, 1976-1977.
5. *Гульга А.* Гегель. ЖЗЛ, Москва, Молодая гвардия, 1970.
6. *Кожев А.* Идея смерти в философии Гегеля. Москва, Наука, 1998.
7. *Фішер К.* История новой философии. Том 8. Гегель. Первый полутом. М.-Л., 1933.